

Felicité de Lamennais (1782-1854)

Strijder voor katholieke waarheid en voor liberaal-democratische vrijheidsrechten

Zijn orthodox geloof en aanvaarding van de liberale democratische rechtsstaat met elkaar te verenigen? Jazeker. Dat blijkt uit het denken van Felicité de Lamennais, in de eerste helft van de negentiende eeuw de belangrijkste theoreticus van het katholiek liberalisme. Hij pleitte én voor de moderne constitutionele vrijheden én voor de religieusmorele autoriteit van de paus. Rome vond dit toen echter nog een gevaarlijke combinatie die moest worden veroordeeld. En zo geschiedde...

---

door *Henk van den Berg*

Is verbonden aan de universiteit van Tilburg en is in 2005 aan de Radboud Universiteit gepromoveerd op: *In vrijheid verbonden. Negentiende eeuwse katholieke publicisten over geloof, politiek en moderniteit* (Valkhof Pers, 2005)

IN JUNI 1911 ONTVING PAUS PIUS X de Franse kerkhistoricus Paul Dudon in audiëntie. Dudon kwam hem zijn nieuwe boek aanbieden over de negentiende-eeuwse Franse priester en publicist Felicité de Lamennais, *Lamennais et le Saint-Siège 1820-1834* (Lamennais en de Heilige Stoel 1820-1834). Dudon vertelde later dat de paus hem tijdens hun korte gesprek een ‘confidentie’ deed: als jonge priester was hij ten diepste geraakt door Lamennais’ *Le Livre du Peuple* (Het boek van het volk). Een ‘confidentie’? Inderdaad kon de paus bezwaarlijk in het openbaar waardering uiten voor een auteur wiens opvattingen door zijn voorganger Gregorius XVI waren veroordeeld.

Felicité de Lamennais (1782-1854) is in de 20ste eeuw wel omschreven als een christen-democraat van het eerste uur. Hij had de voor katholieken

prangende vraag naar de verenigbaarheid van hun geloof met de politieke moderniteit beantwoord door tegelijk te pleiten voor de moderne constitutionele vrijheden én voor de religieusmorele autoriteit van de paus. Door zijn verbinden van katholiek en liberaal gedachtegoed had hij in de jaren dertig van de negentiende eeuw het ongenoegen van Rome over zich afgeroepen. De betekenis van Lamennais als politiekreligieus publicist vindt algemeen erkenning, maar wordt verschillend geïnterpreteerd.

LAMENNAIS' STELLINGNAME

Lamennais was na een geestelijke fase van agnosticisme en nihilisme tot een innerlijke beleving van het katholieke geloof gekomen. Hij voelde zich geroepen de verdediging daarvan ter hand te nemen en liet zich in 1816 tot priester wijden. Tot de realisering van zijn pastorale taak achtte hij zich het beste in staat als publicist. Hij werkte aan enkele tijdschriften mee, schreef vlammend getoonzette boeken en pamfletten en voerde een drukke correspondentie. In 1830 startte hij met een aantal geestverwanten een krant met de ambitieuze naam *L'Avenir*.

Lamennais wilde aantonen dat de onverschilligheid op godsdienstig terrein en het individualistisch rationalisme een bedreiging vormden voor de samenhang in de maatschappij. Alleen het christendom, meer bepaald het katholieke geloof (in het protestantisme zag ook Lamennais de bron van Verlichting en Revolutie) kon een adequate basis voor de maatschappelijke orde bieden. Zonder een geestelijk-moreel kader was elk soort regering, elke maatschappelijke orde onmogelijk. Mensen konden niet naar eigen willekeur wetgeving en regeringsvorm uitvinden.

Door de revolutionaire ontwikkelingen vanaf 1789 was de publieke status van de Rooms-Katholieke Kerk in Frankrijk en in een aantal andere Europese staten gewijzigd. In het overwegend katholieke Frankrijk ontstond na de val van Napoleon weliswaar nog een keer de alliantie van troon en altaar, maar de kerk bevond zich in een ondergeschikte positie. De katholieke godsdienst werd door de staat wel beschouwd als de *religion d'état* (staatsgodsdienst), maar dat hield volgens Lamennais niet meer in dan dat het de geloofsovertuiging van de meeste Fransen was: de godsdienst was uit het officiële openbare leven weggehaald en de kerk onderworpen aan bestuursmaatregelen van de nationale overheid.

In de geest van Joseph de Maistre stelde Lamennais in 1825 het pauselijk gezag voor als de enige garantie en het enige werkelijke fundament voor het politieke gezag. De paus in het *ultra montes* (aan de overzijde van de bergen) gelegen Rome zou net als in het verleden aan de vorsten in laatste instantie beperkingen moeten kunnen opleggen, in het belang van het

volk. Dit traditionalistische ultramontanisme bracht Lamennais in conflict met de politieke en de kerkelijke leiding in Frankrijk, maar het ontmoette instemming in Rome.

Lamennais trok uit zijn analyse van de politiek-religieuze verhoudingen de conclusie dat de kerk zich beter helemaal van de staat kon losmaken. In het belang van het geloof en de gelovigen kwam hij op voor de volledige vrijheid van de kerk onder leiding van de paus. Het revolutionaire vrijheidsbegrip achtte hij vanwege het atheïstische uitgangspunt ervan en het ermee verbonden individualisme verwerpelijk. Maar het liberalisme dat zich op basis ervan ontwikkelde, verdiende toch waardering voor zover het de authentieke drang naar vrijheid in de christelijke naties belichaamde. Het verlangen naar vrijheid was in Lamennais' ogen niet revolutionair, maar kwam voort uit een noodzakelijke, voortgaande ontwikkeling van de mensheid, die te danken was aan het christendom. Met het katholieke geloof als spirituele en morele basis van de samenleving, bleef Lamennais streven naar een religieuspolitieke eenheid, binnen welke het wereldlijk gezag zijn legitimatie vond bij het geestelijke.

In tegenstelling tot het traditionalisme van De Maistre liet Lamennais' theocratie zich niet alleen met een monarchaal, maar ook met een democratisch systeem verbinden. Zijn voorstel traditionalisme en door de revolutie geïnspireerd politiek denken op elkaar af te stemmen, zette

hij in 1829 uiteen in *Des progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église*. De voor de godsdienst desastreuze band tussen troon en altaar moest worden vervangen door die tussen volk en altaar. Vanuit een optimistisch vertrouwen in de oor-

De katholieke waarheid zou overwinnen daar waar zij zich in vrijheid kon uiten

deelskracht van de samenleving, verwachtte Lamennais dat de katholieke waarheid zou overwinnen, daar waar zij zich in vrijheid kon uiten. Hij meende dat ook liberalen zich daarvoor zouden openstellen, maar vanwege zijn ultramontanisme stuitte hij met zijn katholiekliberale programma zowel bij liberalen als bij een deel van zijn geloofsgenoten op afkeuring.

Dat programma kreeg kort na de julirevolutie van 1830 een uitdrukking in de nieuwe krant *L'Avenir*. Daarin presenteerde Lamennais samen met enkele anderen onder het motto *Dieu et la liberté* als katholiekliberale doelstellingen: godsdienst- en gewetensvrijheid (en dus scheiding van kerk en staat), vrijheid van onderwijs, vrijheid van drukpers, vrijheid van vereniging en – tegen het centralisme – vrijheid voor provincie en gemeente als de natuurlijke politieke instituties en binnen hun kader het algemeen kiesrecht. De vrijheid werd gezien als een absoluut goed, behalve op eco-

nomisch gebied: economisch liberalisme verergerde de ellende van de armen.

De godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid stonden voorop: de andere vrijheden kwamen daaruit voort. Ook in *L'Avenir* getuigde Lamennais van zijn overtuiging dat een toestand van geestelijke vrijheid zou resulteren in een algemene vooruitgang van de samenleving en de demonstratie van de juistheid van de katholieke waarheid. Al spoedig kritiseerde hij in het nieuwe bewind dat het uit de verleende godsdienstvrijheid niet de conclusie trok van de scheiding van kerk en staat. Volgens het beginselprogramma van *L'Avenir* moest de kerk zich volledig vrij kunnen bewegen, niet afhankelijk zijn van de staat (ook niet financieel) en de paus als enige (hoogste) autoriteit kennen. Alleen dan kon ze zich spiritueel vernieuwen en recht doen aan het verlangen naar vrijheid en sociale gerechtigheid onder het volk. Een in juridisch opzicht volstreckte scheiding van kerk en staat hield Lamennais voor onontbeerlijk, maar in de door hem uiteindelijk verwachte toestand zouden de kerk en de door haar bezielde staat weer samenwerken.

Het liberale programma van *L'Avenir* wekte een enthousiasme onder (vooral jongere) katholieke geestelijken en leken in verscheidene landen, al bestond er scepsis tegenover elementen ervan. Onder Lamennais' sympathisanten in Duitsland kreeg zijn streven naar vrijheid van de kerk ten opzichte van de staat veel meer steun dan de door hem bepleite scheiding van staat en kerk. Dat de traditionalistische oorsprong herkenbaar bleef in Lamennais' liberalisme, maakte het voor katholieken in Duitsland aanvaardbaar.

De interesse voor Lamennais' ideeën in het Koninkrijk der Nederlanden hield verband met een groeiend verzet onder de katholieke bovenlaag tegen de verlicht absolutistische politiek van koning Willem I. De gewenste vrijheid voor de kerk en het verzet tegen een onderwijsmonopolie van de regering werd verdedigd met grondwettelijke argumenten. Dat een deel van de Zuid-Nederlandse katholieke elite zocht te komen tot samenwerking met liberale landgenoten, inspireerde Lamennais. Omgekeerd oefende zijn boek *Des progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église* invloed uit op de Zuid-Nederlandse katholieken bij hun verzet tegen Willem I en, na de vorming van het Koninkrijk België in 1830, bij hun steunverlening aan plannen voor een liberale grondwet.

Liberaaltraditionalistische 'mennaisisten' drukten het sterkst hun stempel op de uiteindelijke versie van de nieuwe grondwet. In de discussie erover verdedigden zij een constitutioneel regeringssysteem en de daaraan verbonden moderne vrijheden, mede onder verwijzing naar de wezenlijke verbinding tussen christendom en vrijheid. De grondwet van

1831 formuleerde de scheiding tussen kerk en staat zo, dat de kerk een grote mate van onafhankelijkheid zou genieten (geen staatsinterventie bij benoemingen of bij bekendmaking van pauselijke boodschappen, garantie van vrijheid van onderwijs en van vereniging [orden, congregaties]) zonder (met name financiële) staatssteun te hoeven ontberen. Dit resultaat was een compromis, dat intussen toch de vruchtbaarheid van de liberaal-traditionalistische opvattingen van Lamennais in de praktijk aantoonde en dat katholieke liberalen in andere Europese landen in de volgende jaren tot ideaal diende.

LAMENNAIS' BOTSING MET ROME

Lamennais' programma van een verbinding tussen traditionalisme, liberalisme en ultramontanisme werd door zijn tegenstanders geïdentificeerd met een revolutionair streven, dat Lamennais in eerdere jaren juist had verafschuwd. Die tegenstanders bevonden zich nu, behalve onder Franse bisschoppen, ook in Rome. Paus Gregorius xvi (1831-1846) veroordeelde in de encycliek *Mirari vos* (1832) zonder expliciete vermelding van namen de politiek-maatschappelijke ideeën van Lamennais en *L'Avenir*. Lamennais en enkele medestanders waren naar Rome gereisd om hun zaak te bepleiten, maar zonder resultaat. De in verband met de reis na

dertien verschijningsmaanden opgeschorte uitgave van *L'Avenir* werd niet hervat.

Had Lamennais, zoals wel is gesuggereerd, met een minder geprononceerd optreden een veroordeling kunnen voorkomen? Lamennais' ultramontaanse pleidooi voor een versterking van de band van de katholieke kerk in Frankrijk met de paus juichte de kerktop toe. Maar de oproep tot het vervangen van de

Lamennais werd slachtoffer van het type verbinding tussen geestelijke en wereldlijke macht, waartegen hij zelf nadrukkelijk had gewaarschuwd

alliantie tussen altaar en troon door de band tussen kerk en volk en tussen kerk en vrijheid, wees Rome af. Politieke en diplomatieke overwegingen wogen voor Gregorius xvi als wereldlijk vorst overigens mee: Lamennais werd het slachtoffer van het type verbinding tussen geestelijke en wereldlijke macht, waartegen hij zelf nadrukkelijk gewaarschuwd had. Maar de paus wenste zich ook sterk te maken voor het ultramontanisme als het onder katholieken bestaande streven, zowel uitgaande van de basis als van de top, om de kerk tot een op (de paus in) Rome als kerkelijk centrum

georiënteerde, hiërarchisch gestructureerde organisatie te maken en haar inhoudelijk, zowel qua leer als qua uitingsvormen, op één vaste, op traditionalistische basis stoelende koers te brengen.

Doordat de officiële kerk haar pretentie handhaafde een geestelijke overheid met eigen gezagsbevoegdheid náást de staat te zijn, bezat het ultramontaanse streven met zijn door centralisering en autoriteitsdenken bepaald kerkbeeld behalve een kerkinterne een algemeen politiek-maatschappelijke dimensie. Het streven naar een traditionalistisch opgevatte religieuze vernieuwing, vertaalde zich op politiek gebied in het consequent poneren van christelijke normen tegenover liberale principes. Net als Lamennais wilde de officiële kerk wel de band tussen kerk en volk versterken, maar niet, zoals Lamennais, vanuit een vrijheidsconcept.

De encycliek *Mirari vos* veroordeelde bijna alle elementen van de moderne constitutionele staat. Geloofs- en gewetensvrijheid waren voor Gregorius xvi uitgesloten, omdat ze impliciet ruimte gaven aan de ‘Leugen’. Noch aan een individu, noch aan een staat mocht het worden vrijgelaten de ‘Waarheid’ te verloochenen. Vrijheid van meningsuiting en persvrijheid leidden volgens de paus tot moreel en economisch verval. Een openlijke afkeuring van de Belgische grondwet bleef uit. Maar in feite stond Rome er afwijzend tegenover, vanwege de verwantschap met de opvattingen van Lamennais over godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat. Het Romeinse ongenoegen betrof ook het democratisch gehalte van de nieuwe grondwet. Volgens de kerk was de verankering van de politiek in de menselijke rede evenals de ermee verbonden idee van het volk (de natie) als gezagsbron in strijd met de opvatting van het direct van Godswegen verleende gezag. Trouw aan de vorst was een plicht die de eerste christenen al gekend hadden, verkondigde Gregorius xvi in *Mirari vos*.

In het door de kerk gehanteerde natuurrechtelijke concept, paste de verplichte gehoorzaamheid aan de wereldlijke én geestelijke gezagsdragers. De veroordeling van nagenoeg elke vorm van opstandigheid tegen het wettig gezag als versterking van de door God gewilde maatschappelijke orde, impliceerde de volledige loskoppeling van de oorspronkelijk, ook door katholieke denkers, met de gezagsverlening verbonden bevestiging van de vorst door het volk. Sinds de late Middeleeuwen was het in de politieke theorie toegestaan recht van verzet tegen een corrupte vorst gegroeid naar een medezeggenschapsrecht.

Aan de theorievorming over de soevereiniteit hadden in de zeventiende eeuw laatscholastici als Suarez een belangrijke bijdrage geleverd. In de laatscholastieke natuurrechtsleer bestond een voorkeur voor een monarchie als regeringsvorm, boven een aristocratie en een democratie. Maar het volk gold als eerste drager van het door God ingestelde overheidsge-

zag. Suarez had de nadruk gelegd op de natuurrechtelijke prioriteit van de democratie: het volk kon het gezag overdragen, maar was daartoe niet verplicht.

In de moderne leer van de volkssoevereiniteit op grond van het sinds de zeventiende eeuw ontwikkelde geseculariseerde natuurrecht, berustte de staat op de vrijwillige instemming van de individuele burgers. Sinds het principe van de volkssoevereiniteit een bedreiging voor de positie van de institutionele kerk leek te worden, had de kerk de meest radicale versie, die van Rousseau, steeds aangevallen. De relatie tussen de moderne volkssoevereiniteitsleer en die van de katholieke scholastici kreeg vooralsnog geen aandacht. Lamennais had zijn democratieopvatting gebaseerd op die van Suarez. Zonder dat Gregorius XVI zich in *Mirari vos* expliciet over de volkssoevereiniteit uitsprak, liet hij blijken dat hij deze, hoe ook opgevat, niet accepteerde.

Lamennais legde zich schriftelijk bij de veroordeling door Gregorius XVI neer, maar liet nog geen twee jaar later opnieuw in de hem steeds kenmerkende vlammende stijl blijken hoe zijn politiek-religieuze hart sloeg. In zijn *Paroles d'un croyant* (Woorden van een gelovige, 1834) kwam hij op voor vrijheid en democratie. Hij stak de beschuldigende vinger uit naar alle onderdrukkende machten en riep het volk op zich van hen te bevrijden in naam van Christus. Rome reageerde vrijwel direct met de encycliek *Singulari nos*, die Lamennais' uitspraken veroordeelde als een oproep tot sociale revolutie, in strijd met de leer van de kerk.

LAMENNAIS' IDEOLOGISCHE ERFENIS

In de volgende jaren keerde Lamennais zich af van de kerk. In publicaties met sprekende titels als *Le Livre du Peuple*, *L'Esclavage moderne* (Moderne slavernij) en *Du Passé et de l'Avenir du Peuple* (Het verleden en de toekomst van het volk) getuigde hij van een grote sociale bewogenheid en riep hij op tot politiek-maatschappelijke hervormingen. Dat hij voor de verwerking daarvan het gebruik van geweld niet geheel uitsloot, greep de kerkelijke overheid als extra argument aan om zijn boeken op de Index van verboden boeken te plaatsen. Zijn evangelisch geïnspireerde socialistische visioenen werden door anderen geïmiteerd en gepersifleerd, maar ze kwamen hem vanwege de profetische toonzetting ook op het verwijt van vaagheid te staan. In het revolutiejaar 1848 werd Lamennais parlamentslid, maar na de machtsgreep van Lodewijk Napoleon (Napoleon III) in 1851 trok hij zich terug uit het openbare leven.

Lamennais' leerlingen en medestanders voelden zich na diens veroordeling genoodzaakt zich voor of tegen hem uit te spreken en zij opteeden

voor Rome. Maar de invloed van Lamennais' gedachtegoed bleef doorwerken. Sommige mennaisisten legden het accent op het traditionalistische, andere op het liberale element. De tweede optie hield in dat zij de constitutionele vrijheden en een scheiding van kerk en staat aanvaardden als een middel om de religieusmorele invloed en de institutionele belangen van de kerk te waarborgen en te versterken. Terwijl Lamennais echter steeds een geestelijk-politieke eenheid voor ogen hield, streefden zijn katholiekliberale erfgenamen naar een verwerkelijking van zijn ideeën binnen de neutrale constitutionele staat.

In Frankrijk hoopten zij door gebruik te maken van liberale middelen en methoden het katholicisme met de moderne samenleving te verzoenen. Zij koppelden de nagestreefde politieke vrijheid niet, zoals Lamennais, principieel aan de democratie. Zij zagen in de bestaande politiek-maatschappelijke verhoudingen positieve elementen, waaraan de kerk volgens hen echter een hogere waarde kon geven. Het ging hen in de eerste plaats om de vrijheid voor het bijzonder onderwijs, daarnaast om

*In de internationale invloed
van het Belgische model werkte
Lamennais' gedachtegoed door*

bewegingsvrijheid voor religieuze orden. Lamennais' aanhangers in België hielden, gehecht als ze waren aan de niet door Rome afgewezen Belgische grondwet, vast aan hun vrijheidsprogramma en hun democratische opstelling, in

de overtuiging dat kerk en liberalisme met elkaar te verzoenen waren. De invloed van het Belgische model deed zich nog geruime tijd gelden in de katholieke opinievorming in Duitsland, waar Lamennais' gedachtegoed stimulerend bleef werken op het zelfbewustzijn en het vrijheidsstreven van katholieken.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw deed zich onder katholieken in toenemende mate het overwicht gelden van het ultramontanisme, waarvan Lamennais zo'n belangrijke gangmaker was geweest. In aansluiting bij organisatorische en spirituele vernieuwingsinitiatieven aan de kerkelijke basis, maakte de officiële kerk haar beleid onder Pius IX (1846-1878) verder dienstbaar aan de realisering van het ultramontaanse streven, dat culmineerde in de centrale autoriteit van de paus als hoofd van de kerk, met een status van onfeilbaarheid op dogmatisch gebied. Ter bevordering van de binnenkerkelijke disciplinerende en uniformering, veroordeelde Rome katholieke intellectuelen die zich openstelden voor moderne ideeën en ontwikkelingen. Als een kerkelijk wapen in de strijd tegen moderne 'dwalingen', opgesomd in de *Syllabus Errorum* in 1864, steeg intussen het thomisme in aanzien.

Het thomisme bood ook de mogelijkheid een filosofische basis te geven aan het officiële kerkelijke streven naar een actualisering van de tweemachtenleer. Uitgaande van deze leer verlangde de kerk (een deel van) haar geestelijke bestuursmacht onafhankelijk van de staat te behouden, respectievelijk te herkrijgen op de haar traditioneel toekomende terreinen. In de opvatting van de kerk bleven vorsten indirect onderworpen aan het morele gezag van de paus. Dat had Lamennais in zijn traditionalistische fase ook hartstochtelijk verkondigd. Maar hij had daarna als katholieke liberaal Rome er niet van kunnen overtuigen dat de kerk haar institutionele banden met de staat moest verbreken, om onafhankelijk met moreel gezag de authentieke christelijke boodschap opnieuw te kunnen uitdragen.

De onverkort gehandhaafde pretentie van de officiële kerk om een geestelijke overheid met eigen gezagsbevoegdheid n ast de wereldlijke overheid te zijn, kreeg een theoretische onderbouwing in de leer van de *societas perfecta*. In overeenstemming daarmee ging de pauselijke stellingname — samenwerking tussen kerk en staat, veroordeling van scheiding tussen beide instituties — uit van het ideaal van een confessionele staat en zij bleef dat doen toen de afstand groeide tussen dat ideaal en de politiek-maatschappelijke werkelijkheid.

Ultramontaanse katholieken oriënteerden zich niet alleen godsdienstig-kerkelijk, maar ook politiek-maatschappelijk op het vanuit Rome aanbevolen (conservatief) traditionalisme. Voor een deel van hen impliceerde dat een onverkort verdedigen van het ideaalbeeld. Voor een ander deel bestond het in een accepteren van moderne constitutionele verhoudingen en het nastreven van een zo groot mogelijke bewegingsvrijheid daarbinnen, voor de kerk als instituut en voor instellingen verbonden met de kerk. Constitutionele vrijheden werden primair beoordeeld op hun potentiële dienstbaarheid aan het ultramontaanse streven.

Daarentegen gingen katholieke liberalen juist naar voren brengen dat kerk en staat via een staatsrechtelijke regeling elkaar vrijheid moesten laten. Dat deed afbreuk aan de soevereiniteitsaanspraken van de kerk en haar daarmee verbonden rol van controle-instantie van de politiek. Het keerde zich tegelijk tegen staatscontrole op het functioneren van de kerk. Zonder in de geest van Lamennais te pleiten voor een algehele scheiding van kerk en staat huldigden deze katholieke liberalen het mennaisistische vertrouwen in de heilzame, geestelijk-morele invloed die het katholicisme bij volledige bewegingsvrijheid zou kunnen uitoefenen op politiek-maatschappelijk gebied. Dat inzicht stelde hen in staat moderne vrijheden niet alleen als instrument, maar als principieel nastrevenswaardig doel in zichzelf te beschouwen. Hun minderheidsstandpunt kreeg in Rome geen

genade, omdat het zich niet liet verenigen met de kerkelijke pretenties op basis van de societas-perfectaleer.

Deze lag later ook ten grondslag aan de politieke encyclieken van paus Leo XIII (1878-1903). Hij wist theoretisch een verbinding te leggen tussen het katholieke denken over kerk en staat en de politieke moderniteit, door een nuancering van de tweemachtenleer. In plaats van de voorstelling van de mens als lid van één gemeenschap, met daarbinnen een geestelijk en een wereldlijk gezag, kwam die van de mens die deel uitmaakt van twee gemeenschappen, één onder het geestelijk en één onder het wereldlijk gezag. Daarmee accentueerde de paus de eigen sfeer van de wereldlijke overheid. Door tevens de katholieken (althans buiten Italië) op te roepen deel te nemen aan het politieke leven, sanctioneerde Leo XIII een volgens constitutionele regels bedreven politiek katholicisme dat op sociaal en moreel gebied ultramontaanse kaders ten volle respecteerde.

Dit bood aan al bestaande en nog op te richten politieke en maatschappelijke organisaties van katholieke signatuur, ruimte zich in te zetten voor idealen vergelijkbaar met die van Lamennais. De constellatie waarbinnen ze dat deden, was ontstaan uit een reeks van ontwikkelingen op kerkelijk, politiek en sociaal-economisch gebied, die nog niet te voorzien waren geweest toen Lamennais en de kerkelijke leiding met elkaar in aanvaring kwamen. Leo XIII liet trouwens op zijn aanmoediging van een politiek-maatschappelijk engagement op confessionele grondslag de waarschuwing volgen dat het inmiddels gangbaar geworden begrip christendemocratie niet in politieke, maar alleen in sociale zin mocht worden uitgelegd (encycliek *Graves de communi re*, 1901). Pius X (1903-1914) werd, met zijn afkeer van alles wat zweemde naar moderniteit, een kampioen van een klerikaal ultramontanisme. Als paus zal hij meer dan Lamennais' romantisch utopisme diens papalisme hebben kunnen waarderen.

Pas in de sfeer van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), dat een brug tussen de kerk en de moderniteit wilde slaan, kon de suggestie van een kerkelijke rehabilitatie van Lamennais publiekelijk worden gedaan. Tegen de sindsdien door velen in de westerse wereld gekoesterde verwachting in gaat het aan het begin van de 21ste eeuw in het publieke debat opnieuw over de rol van de godsdienst in het publieke domein. Welke invulling verdient nu de relatie tussen geloofsovertuiging en politiek-maatschappelijk handelen en hoe is daarbij een adequate afstemming mogelijk tussen inspiratie en institutie? Wie zoekt naar antwoorden, heeft er ongetwijfeld baat bij van Lamennais' gedachtegoed en ervaringen kennis te nemen. Pius X zou het hebben kunnen beamen.

Literatuur

- L'Actualité de Lamennais* Straatsburg, 1981.
- Aubert, R. e.a., *Die Kirche in der Gegenwart* [*Handbuch der Kirchengeschichte* deel VI] (2 delen; Freiburg, Bazel, Wenen 1971 en 1973).
- Berg, H. van den, *Un vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit* (Nijmegen 2005).
- Bowman, F.P., *Le Christ des barricades 1789-1848* (Parijs 1987).
- Chevallier, J.-J., *La grande transition: 1789-1848* (Parijs 1984).
- Dudon, P., 'Le romantisme social de Lamennais', in: *Études* 69 deel 212 (1932), 77-87.
- Gadille, J. (red.), *Les catholiques libéraux au XIXe siècle* (Grenoble 1974).
- Gadille, J. e.a. (red.), *Liberalismus, Industrialisierung, Expansion Europas* [*Die Geschichte des Christentums* deel 11] (Freiburg, Bazel, Wenen 1997).
- Gnägi, A., *Katholische Kirche und Demokratie* (Zürich 1970).
- Jürgensen, K., *Lamennais und die Gestaltung des belgischen Staates. Der liberale Katholizismus in der Verfassungsbewegung des 19. Jahrhunderts* (Wiesbaden 1963).
- Guillou, M. le, 'De crisis van Lamennais', in: *Concilium* 3 (1967), nr. 7, 100-110.
- Guillou, M. le, 'Félicité de Lamennais', in: M. Greschat (Hrsg.), *Gestalten der Kirchengeschichte*, 9.1. *Die neueste Zeit I* (Berlin, Köln, Mainz 1985), 187-199.
- Gurian, W., *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus 1789-1914* (München-Gladbach 1929).
- Lamberts, E., *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1827-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme* (Leuven 1972).
- Laski, H., *Authority in the Modern State* (Yale University Press 1919; ongewijzigde herdruk 1968).
- Listl, J., *Kirche und Staat in der neueren katholischen Kirchenrechtswissenschaft* (Berlijn 1978).
- Lönne, K.-E., *Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1986).
- Maier, H., *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie* (5de druk; Freiburg, Bazel, Wenen 1988).
- Oldfield, J.J., *The problem of tolerance and social existence in the writings of Félicité Lamennais 1809-1831* (Leiden 1973).
- Plongeron, B. (red.), *Aufklärung, Revolution, Restauration (1750-1830)* [*Die Geschichte des Christentums* deel 10] (Freiburg, Bazel, Wenen 2000).
- Pottmeyer, H., 'Ultramontanismus und Ekklesiologie', in: *Stimmen der Zeit* 117 (1992) deel 210, 449-464.
- Prélot, M. en F. Gallouédec Genuys, *Le libéralisme catholique* (Parijs 1969).
- Schenk, H.G., *De geest van de Romantiek* (Bilthoven z.j.).
- Schuck, M.J., *That They Be One. The Social Teachings of the Papal Encyclicals 1740-1789* (Washington D.C. 1991).
- Thibault, P., *Savoir et Pouvoir. Philosophie thomiste et politique cléricale au XIXe siècle* (Québec 1972).
- Valerius, G., *Deutscher Katholizismus und Lamennais. Die Auseinandersetzung in der katholischen Publizistik 1817-1854* (Mainz 1983).
- Verhülsdonk, A., *Religion und Geschichte. Félicité Lamennais* (Frankfurt u.a. 1991).